

УДК 378.147



Н.М. Куліковська,
викладач, Херсонський
політехнічний коледж
Одеського
національного
політехнічного
університету



А. Кицюк,
студентка,
Херсонський
політехнічний
коледж Одеського
національного
політехнічного
університету

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ХЕРСОНЩИНИ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

(ДО 70 – РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Н.М. Куліковська, А. Кицюк. «Релігійне життя на Херсонщині: історія та сьогодення.» (до 70-річчя заснування Херсонської області). Наше дослідження присвячене розвитку релігійного життя та взаємин між різноманітними конфесіями на Херсонщині у період з XVIII по XXI століття.

Kulikovska N.M. Religious life in Kherson region: History and present days. (to 70-th anniversary of Kherson region foundation)

The author researches religious life development and relationships between different confessions in Kherson region from XVIII till XXI centuries.

Вступ. Мало любити свій край – його ще треба добре знати. Знання рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями прийдешніми. Пошана до традицій давньої культури та славного минулого творить основи теперішності, є запорукою майбутнього. Україна славиться своїми здчими спорудами. Не відстає у цьому напрямку і Херсонщина.

У своїй роботі я поставила за мету: «Показати розвиток духовності, різноманітність релігійного середовища відповідно до етноконфесійних та культурних потреб херсонців на основі церковних архітектурних пам'яток».

Актуальність теми зумовлюється процесом відродження релігійного життя у незалежній Україні та вплив духовності на формування світогляду населення.

На відміну від інших областей України, Херсонщина завжди була винятково конфесійно різноманітною. Наприкінці XVIII століття на відвойованих у татар землях нашої нинішньої області поселялося багато колоністів - німців, сербів, шведів, євреїв, греків, поляків тощо. Вони принесли з собою свою культуру і духовність. Будувалися церкви, кірхи, синагоги, молитовні будинки, костьоли.

Проте більшість населення було православним.

В 1775-1785 рр. край входив в Славянсько-Херсонську єпархію, а з 1837 р. була створена Херсонсько-Таврійська єпархія з кафедрою в Одесі на чолі з архієпископом Херсонським і Таврійським, а з 1853 р. на Херсонщині існувало постійне вікаріанство і першим вікарним єпископом був у 1853-1858 рр. преосвященний архімандрит Полікарп з резиденцією в Успенському соборі. На його утримання казна виділяла 2,5 тис. крб. щорічно. Нарешті, у 1860 р. Херсонсько-Таврійську єпархію розділено на Херсонсько - Одеську (охоплювала Херсонську губернію) з кафедрою в Одесі і Таврійсько-Симферопольську (відповідно Таврійська губернія і Симферополь). Першим очолив Херсонсько-Одеську єпархію архієпископ Димитрій - до 1874р.



Рисунок 1 – Архієпископ Димитрій

Інспектувавши Херсонсько-Таврійську єпархію в сер. XIX ст. сенатор фон Бродке відмітив серйозні недоліки в діяльності православної церкви. Мешканці Херсона, на думку сенатора, і навіть вищі стани, рідко відвідували храми. Це розглядалося як порушення обов'язків не лише християн, але й віроповідданих. Тому церква намагалась підвищити свій вплив. Загальним керівництвом православною церквою займалась духовна консисторія, заснована у 1775 р. Вона:

- розповсюджувала урядові рішення, віддала єпархіальними справами;
- вершила суд над духовенством, боролась з розкольниками;
- впроваджувала церковні нововведення;
- наглядала за церковним будівництвом;
- керувала церковнопарафіяльними школами і займалась внутрішнім життям монастирів.



Рисинок 2 – Інокентій Архієпископ Херсонський.

Консисторія розпоряджалась пожертвуваннями прихожан, які використовувались на підтримку шкіл та училищ, благодійництво, ремонт храмів, на бібліотеки тощо. Вікарний єпископ відкривав (освячував) храми, керував духовенством, контролював виконання указів Синоду та духовний суд над прихожанами[1]. Існувало і духовне правління – колегіальний орган, члени якого призначались єпископом і який підлягав духовній консисторії. Воно виконувало рішення консисторії, в т.ч. про молебні на честь перемог Росії, про збір пожертвувань у 1812 р. під час Кримської війни, виявлення документів для написання історії Росії. Всього ж у Херсоні в 1818 р. було 10 церков, у 1857 р. - 12, в т. ч. 10 кам'яних і 2 дерев'яні.

У нашому краї до 1835 р. споруджено близько 50 церков, то у 1860 р. в Херсонській єпархії налічувалось 5 монастирів, 2 скита і 624 церкви.

Не менше значення мали і якісні зміни в церковному житті. Вона перейшла під опіку державного апарату. Для неї значною мірою відпала необхідність змагатися за душі мирян.

Церква відігравала важливу роль в духовному і культурному житті краю. Зокрема, поширилось церковне книгодрукування, при монастирях існували багаті бібліотеки, укомплектовані переважно богословськими трактатами та книгами з церковної історії. Більшість парафіяльного духовенства читало тільки богослужбну літературу, нерідко не могло пояснити навіть ази християнського віровчення, причетники були не менш забобонні, аніж селяни, і вірили ще у язицькі повір'я. Багато духовних осіб сумлінно виконували професійні обов'язки, користувалися авторитетом серед парафіян, своїми проповідями і своїм особистим прикладом підтримували в них моральність. Чимало церковних ієрархів було високоосвіченими це – Херсонський архієпископ Гавриїл, у 1848 р. видав "Хронологическое описание церквей Херсонской й Таврической" та Інокентій Архієпископ Херсонський (1848-1854)[1]

Під час Кримської війни (1853-1856 рр.) православна церква осторонь не стояла. З ініціативи Архієпископа Інокентія Херсонського у госпіталях Херсона, Миколаєва, Одеси доглядали за пораненими сестри різних православних громад. 26 жовтня 1855 р. Олександр II, при відвідуванні Херсону на шляху до Криму, залишив в Успенському храмі грамоту»даровану жителям Херсонської губернії за пожертви їх на користь армії, котра захистила возлюблене Отечество у війні 1853-1856 рр.»

Після появи у 1884 р. «Правил про церковно-приходські школи», на Херсонщині, в єпархії, створюються однокласні і двокласні церковно - парафіяльні школи, а також недільні. У церковно - парафіяльних школах викладався Закон Божий, церковнослов'янське і російське читання, письмо, арифметика, креслення. А у двокласних школах давалися відомості з географії, історії та природничих наук. Протягом трьох десятиліть (1885-1914 рр.) кількість церковно - парафіяльних шкіл безперервно збільшувалась і тільки у 1915 р. стало зменшуватися, витіснені цивільними. Найбільш великими школами єпархії були у Херсоні – при церквах Миколи Чудотворця та Стрітення Господнього.

Революцію 1905 -1907 рр. архієпископ Херсонський та Одеський Дмитрій засудив. Владика назвав це одним із проявів «смути» і «безладдя»: «...наше місто у ці дні стало схоже на нещасне місто, яке взято у бою диким або на війні здичаїлим народом, що дійшло у боротьбі до нестями, який забув усе людське, ворогом. Ось до чого довели збіговиська всяких страйкарів - галасливі і безчинні...» (з промови архієпископа Дмитрія 22 жовтня 1905 р.)

Останнім дореволюційним архієпископом у нашому місті був Назарій

Кирилов (1850-1928). Його керівництво припало на важкі роки Першої світової війни, лютневої та Жовтневої революцій, громадянської війни. З перших днів початку військових дій проти Німеччини та Австро-Угорщини єпархія почала надавати допомогу російським військам. За пропозицією Назарія в 1914 році був сформований загін з братії і ієромонахів Григоріє-Бізюкова монастиря, їх навчили санітарній справі і відправили на фронт. «Наш священний обов'язок – взяти на себе різні турботи для полегшення долі хворих і поранених на війні воїнів...» (з пропозиції архієпископа Назарія духовенству Херсонської єпархії).

У 1917 р. по країні пронеслися вихори революційних подій, які не лише підірвали підвалини Української Православної Церкви, а й змінили всю її майбутню долю

Церковне будівництво значною мірою визначало архітектурне обличчя міст і сіл. Складовою частиною музичної культури були церковні музика і спів. Серед церковних споруд було чимало шедеврів і деякі зараз ми розглянемо.

В Херсоні найдавнішою пам'яткою архітектури є **Греко-Софійська церква**. Першими у місто прибули грецькі колоністи. Три брати - Дмитро, Панас і Степан Горнапуло, священнослужителі, привезли у місто іконостас своєї церкви з Греції. Взявши у Потьомкіна дозвіл на будівлю грецької церкви, вони звели глинобитний храм за 5 місяців з 16 червня по 10 листопада 1780 р.

За своєю архітектурною побудовою храм і зараз виділяється серед безлічі церков Херсона. Він був зведений у формі базиліки і на сьогоднішній день це єдина базиліка у місті.

Служби, божественні літургії, таїнство вінчання, хрещення, причастя, абсолютно все проводилося в храмі на грецькій мові. Для російськомовного населення п'ятьма роками пізніше був побудований Успенський собор. Через економічну кризу початку XIX століття, грецька частина населення покинула місто, і в 1808 році церква Софії освячена в православний храм Різдва Богородиці.

Нинішній вигляд храму нічим не відрізняється від грецької церкви XVIII століття. В середині збереглися живопис, настінні розписи, а також чудовий іконостас з 104 грецькими іконами (зараз йому вже близько 450 років), Євангеліє 1719 р. видання, потіри (гличики для причастя) 1787 і 1897 рр. виготовлення, три напрестольних хрести XIX ст. Вони представляють історичну і художню цінність.

Центром міської торгівлі у XVIII столітті був привізний ринок. У 1804

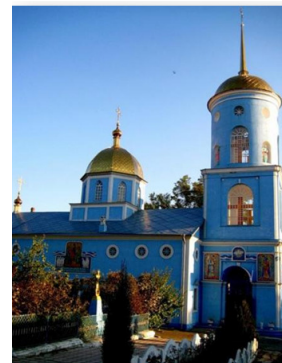


Рисунок 3 – Греко-Софійська церква

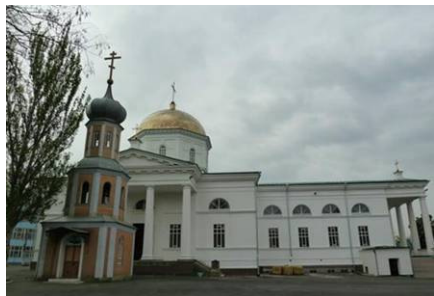


Рисунок 4 – Святодухівський Кафедральний собор

Будівництво її почалось у 1811 р., а завершилось через 25 років – у 1836 р. Головна причина - нестача грошей. Допомогли закінченню будівництва церкви раб Божий Гр. І.Р., пожертвувавши 15 тисяч крб. та городяни міста, зібравши 65 тис. крб. сріблом. Сумна доля спіткала храм у 1922 році, коли з нього були вилучені всі цінності, а в 1926 р. він був закритий для служб. Тільки з 1941 року починається відновлення святого храму. Незабаром, у зв'язку із закриттям Катерининського та Успенського соборів, парафіяльна церква отримує статус Собору.

На початку ХХ століття Святодухівський храм був розширений і в такому вигляді він постає перед нами і нині. Ні в одному храмі Херсонської області, напевно, не знайдеться такого зібрання святих ікон, що представляють як художню, так і музейну цінність. З Києво-Печерської лаври у 1912 році місту Херсону подаровано ікону Божої матері зі святої гори Афон. Особливо шанується в соборі ікона "Скорботної Божої Матері". Художню цінність представляють такі ікони: ікона з мощами "Серафима Саровського", трьохстворчата ікона "Олександра Невського" в княжо-



Рисунок 5 – Святодухівський Кафедральний Собор. Історичний вигляд

му вбранні (з правого боку зображено Свята великомучениця Варвара, а з лівого - святий Микола), ікона "Святого Саваара", ікона "Миколи Чудотворця", Касперівської ікони" Божої Матері з немовлям ", Почаївська ікона" Божої Матері ", "Богоматір з немовлям" в окладі, а також ікона з музейним значенням "Христос Вседержитель".

На початку ХХ ст. правив службу в Святодухівському храмі архієпископ Прокопій. У 1901 р. він закінчив Казанську духовну академію, отримав учену ступінь і титул Херсонський. У 1923 р. арештований по звинуваченню у зв'язках з білогвардійцями і засуджений до смертної кари, яку потім замінили позбавлення волі на Соловках. Брав участь у підготовці «Соловецького послання» радянському уряду, у якому говорилось, що держава та церква

не повинні втручатись у справи одна одної. Деякий час був старшим єпископом на Соловках. Відсидівши два роки, повертається до Москви, де у 1925 р. вдруге арештований за контрреволюційну діяльність і засуджений до тюремного ув'язнення на Уралі.

1937 р. – знову арешт. Під час допиту заявив, що симпатизує монархії, але проти її насильницького відновлення і рахує, що «ідея необмеженої монархії в даний час віджила своє... Мене влаштовує такий лад, який би забезпечив Церкві повне відділення від держави і гарантував Церкві невтручання держави у її внутрішнє життя.»



Рисунок – 6 архієпископ Прокопій Херсонський



Рисунок – 7 архієпископ Прокопій Херсонський

Розстріляний 23 грудня 1937 р. Реабілітований по смертно. 5 вересня 1996 р. причислений до ліку святих мучеників православної церкви.

У храмі знаходяться мощі святих отців і великих чудотворців: Святого Миколая-Чудотворця, святителя Іоанна Златоустого, святого мученика Володимира Київського, святого Димитрія митрополита Київського і багато інших. А також у соборі перебувають 96 мощів святих з Києво-Печерської лаври. [2] З витворів сучасного іконопису інтерес представляє образ святого Прокопія Херсонського, виконаний художником Семеном Вікторовичем Панпушиним.

Катерининський собор (пам'ятка державного значення)

Споруджений у стилі класицизму з 4-х колонним портиком тосканського. Є творінням видатного архітектора, фундатора класицизму І.С.Старова. Храм своїми величними пропорціями створює уяву урочистості і простору при відносно невеликих розмірах будови та простоті внутрішнього убранства. Завершує споруду невисокий купол у формі візантійського хреста. У зовнішніх нішах розміщено 6 скульптур святих (скульптура св. Катерини нагадувала Катерину II) роботи відомого митця Г.Т.Замараєва. Іконостас прикрашали ікони чудового маляра-кріпака Михайла Шибанова (деякі з них після більшовицького погрому збереглися у Херсонському художньому музеї) та відомого українського майстра В.Боровиковського. Деякі ліки святих нагадували імператорів та діячів того часу.

Зазначимо, що добродійництво - підтримка убогих, відкриття шпиталів і притулків для інвалідів, стариків, сиріт,- вважалося однією з основних функцій церкви. Так, храми і монастирі ставали притулком для кволих, убогих, самотніх, що вимагало чималих матеріальних витрат. Корсунський Богородичський монастир у 1843-1848 рр. утримував в Одеському духовному училищі 10 учнів, витративши на це 2,5 тис. крб. У 1809 в Херсоні відкрилось перше духовне училище на півдні Росії де навчались семінаристи з Болгарії, Боснії, Герцеговини (вул. Червонофлотська 7) [2].

У місті всі православні примусово приписувались до певного приходу і не можна було в іншій церкві, скажімо, хрестити дітей чи вінчатися.



Рисинок 8 – Катеринський собор



Рисунок 9 – Григоріє-Бізюківський монастир

Основна частина прихожан не розуміла богослужіння. Більшість селян дуже рідко відвідувало церкву бо з одного боку, поселення були на відстані 10-40 км від ближньої церкви, а з іншого, активізували свою діяльність протестанти і секти православ'я. Особливою релігійністю відзначалися купці і міщани. Церква відігравала, для більшості вірних не стільки релігійну, скільки громадську роль: ходили "не в церкву", а "до церкви". Серед монастирів краю найбільш відомий Григоріє-Бізюків.

У 1781 р. уряд виділив землю для монастиря в районі Пропасної балки (біля с. Червоний Маяк, Бериславського району). Перші ченці, створеного ігуменом Феодосієм у 1782 р. подвір'я Сафронівської пустині, жили в печерах, а само подвір'я збудовано через 5 років.

В 1787 р. отець Феодосій влаштував Катерині II урочисту зустріч, за що отримав сан архімандрита. Помер у 1802 р., а подвір'я стало самостійним монастирем. У 1803 р. сюди, з Смоленщини, переведено Бізюків монастир і відтоді новий монастир дістав назву "Григоріє-Бізюків чоловічий монастир" - в народі звали "Пропасним" від балки. Спочатку монастир був бідним, але завдяки дбайливому господарюванню у сер. XIX ст. він став заможним: мав 26 тис. дес. землі, на яких сіяли зернові і отримували по 10-11 ц хліба з га, на

заливних луках збирали сіно, утримували 1 тис. голів великої рогатої худоби, 2 тис. коней і до 20 тис. овець, мали садки, пасіки і виноградники, багаті рибальські угіддя здавали в оренду, утримували млини, майстерні, лавки, проводили ярмарки і т.д. Крім доходів від господарства, що склали левову частку надходжень, монастир одержував державні кошти (на поч. - XIX ст. 759 крб., а в 1890 р. вже 403,2 тис.), чимало прибутків було від богомольців і пожертвувань (кілька разів на рік ченці і семінаристи збирали по селах пожертвування, багаті парафіяни відказували землю й капітали), поховань, літургій, готелю і банківські проценти.

На ці доходи утримувалась семінарія, проводилась благодійницька робота і велось широке будівництво. На території монастиря було майже 70 кам'яних споруд: собор, дві церкви (в т.ч. Покрова Пресвятої Богородиці, збудована запорожцями), дзвіниця, братський корпус на три поверхи і 76 кімнат, будинки архімандрита і намісника, дитячий притулок на 5 кімнат, два готелі, заїжджі двори, служби, фельдшерський пункт, бібліотека, духовна семінарія та парафіяльна школа. Монастир було огорожено стіною з 4-ма вежами та 2-ма брамами.

У Білозерці існував жіночий Благовещинський монастир, поблизу Нової Каховки - Корсунський Богородний чоловічий (зведений на рубежі XVIII-XIX ст.). З кінця XVIII ст., крім російської православної церкви, у краї функціонували й інші конфесії. Так, караїмська синагога існувала в Херсоні, іудейські єврейські синагоги в Херсоні і Бериславі, єврейські молитвенні будинки у Великій Олександрівці і Качкарівці.

З 1789 р. у нашому місті існувала лютеранська кірха. Пізніше, лютеранська євангельська кірха знаходилась на розі вул. Говарда (пр. Ушакова) і Лютеранської (Кірова), на місці сучасної "Тавричанки". В 1792 р. споруджено глиняний католицький храм на честь Спасителя ізуїтом Є.Шацем, а кам'яний – у 1820-х роках на вул. Рум'янцеvській (тепер Михайловича)[3].

Не всі православні належали російській церкві. Досить численними були й росіяни – розкольники, яких позбавлено багатьох громадянських і релігійних прав. За ними вели нагляд і карали за пропаганду своїх ідей. Старообрядчеська (єдиноверчеська з 1844 р.) Покровська церква з дзвіницею збудована у 1805-1812 рр. на місці часовні, що існувала з 1803 р. Ця велична споруда знаходилась на розі Рішельєvської і Єрделіvської вулиць.

На сер. XIX ст. населення Херсонської губернії за конфесійною ознакою розподілялось так: майже 82% складали православні, 2,2% - іудаїсти (караїми, євреї), 1,6% - протес-танти, решта - вірмено- грегоріани, католики, мусульмани, розкольники і т.п. [5]

Єдина діюча синагога, на сьогодні, в місті – **синагога Хабат**. Побудована була в 1899 році на вулиці Вітовського, 21 (нинішня вулиця Горького, 27).



Рисунок 10 – Синагога Хабат

прикрашений виступом. По обидві сторони від дверей розташовані невеликі колони, а зверху - балкон з двома овальними вікнами.

9 лютого 1923 синагога передана єврейській релігійній громаді Хабат. Аж до 1941 року - це діючий молитовний будинок єврейської громади. Але в роки окупації Херсонських земель фашистами будівля була спалена. Починаючи з кінця 40-х і до початку 50-х років 20 століття, йшло відновлення і переобладнання синагоги під гуртожиток заводу імені Петровського. У 80-ті роки тут знаходився обласний наркологічний диспансер. І тільки в 1993 році за наказом президента України Л.Кравчука синагога, як культова будівля, була передана Херсонській релігійній громаді Хабат.[2]

У 1787 році, намагаючись залучити іноземців в молоде місто, князь Григорій Потьомкін дав дозвіл на **будівництво римо-католицького храму**. Цей єдиний у місті Херсоні представник католицької віри за свою історію зазнав три перебудови. У 1792 році відбулася перша з них, на місці першої церкви був зведений новий храм і освячений в ім'я Спасителя.

У 20-х роках ХІХ століття тут побудована кам'яна церква і освячена в ім'я Святих Пія і Миколи.



Рисунок 11 – Римо-католицька парафія Пресвятого Серця Ісуса Христа

У 30-х роках 20 століття костел не уникнув сумної долі інших релігійних центрів Херсона і не встояв проти люті радянського атеїзму. У 1930 році замість Дому Божого люди приходили сюди в Госкінопрокат, а у 1958 році в будівлі відкрився кінотеатр імені Павлика Морозова, що спеціалізується на показі фільмів для дітей. І лише в кінці ХХ століття, у 1994 році, влада почала процес по передачі будівлі його першому власникові - Католицькій церкві. По неділях служителі проводять виїзне богослужіння в сільських громадах, для тих людей, хто не має можливості відвідати службу у місті. При церкві і зараз існує школа, де кожен бажаючий може вивчати Святе Письмо [4].

Під час Великої Вітчизняної війни церкви надавали посильну допомогу радянським активістам, що переховувались від

гестапо, радянським військовополоненим. Німці не один раз проводили обшуки у церквах Херсонщини, розганяли віруючих під час богослужінь. Взагалі, діяльність православної церкви була досить багатообразною: моральна підтримка населення (послання, проповіді), збір грошових коштів, коштовностей, медикаментів, одягу до Фонду оборони; служба священників у рядах Червоної армії і участь їх у партизанському русі, допомога пораненим бійцям, шефство над госпіталями і створення санітарних пунктів. Патріотична діяльність Української Православної церкви під час великих битв з фашистами вплинула на зміну релігійної політики радянського керівництва в роки війни.

Херсонська єпархія УПЦ утворена рішенням Священного Синоду УПЦ 11 лютого 1991 р. у результаті поділу Одеської єпархії. Першим правлячим архіреєм єпархії став митрополит Леонтій (Гудимов Іван Опанасович). Йому довелося відроджувати колись славну Херсонську кафедру, де до кінця першого року його правління вже налічувалось 86 парафій.

Сьогодні Херсонська єпархія УПЦ:

- заснувала Свято-Стрітенське молодіжне товариство при кафедральному соборі;

- при багатьох храмах діють недільні школи для дітей і дорослих;

- з паломницькими поїздками відвідали Святі місця Росії та України;

- написані та видані літургійні і музичні праці;

- Освячено місце для «морської» каплиці на набережній Дніпра в ім'я святителя Миколая Чудотворця, пам'ятник засновнику м. Херсона князю Г.Потьомкіну і перший храм в ім'я святого праведного воїна – флотоводця Федора Ушакова;

- Передані в Свято-Духівський собор ікона з частинкою св.. молей святителя Інокентія Херсонського;

- Відвідування херсонських дитячих будинків, тюрем та інтернатів; роздачі різдвяних та великодніх подарунків ув'язненим СІЗО;

- Регулярні пастирські бесіди на херсонському телебаченні у програмі «Територія душі»;

- Організація регулярних радіопередач за участю духовенства;

- Трансляція нічного Великоднього богослужіння у Свято-Успенському Соборі («Топ-радіо»);

- Передача херсонській російськомовній школі Гуманітарної праці великої бібліотеки класичної літератури.

Висновки. Рубіж тисячоліть став для української культури історичним, так як вона здобула можливість реалізувати своє право на присутність у європейському культурному просторі завдяки своїм оригінальним культурним цінностям.

Характеризуючи сьогоднішній стан релігійного життя у місті та області, його можна оцінити як процес відродження багатьох релігій і деномінацій.

Так, якщо на 1 січня 1992 року в області діяло 139 релігійних громад, в 1996 - 260, то станом на 1 січня 2001 року представлено 26 конфесій, в межах яких діє 503 офіційно зареєстровані релігійні громади. Це на 72 громади більше, ніж у 2000 році. Найбільше громад УПЦ - 240, УПЦ КП - 43, ЄХБ - 55, Християн Повного Євангелія - 26, мусульман - 20 тощо. Діє два монастиря: православний (УПЦ) та греко-католицький.

Домінуючим у місті та в області залишається православ'я. Сучасна політика Української держави щодо релігії і церкви є вагомим чинником демократизації церковно-релігійного життя, оскільки вона сприяє як сталому динамічному розвитку мережі релігійних організацій, так і конфесійній різноманітності релігійного середовища відповідно до етноконфесійних та культурних потреб українського народу.

Література:

1. В.Анипко. Святила Херсонської кафедри.-Херсон, 2002. – 104 с.
2. Барабашов Ю. Херсон. – К., 1964.
3. Водотика С.Г.Історія Херсонщини XIII-XIX ст.: Навчальний посібник. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.
4. Яшаева Т., Денисова Е., Гинькут Н., Залесская В., Журавлев «Наследие византийского Херсона»
5. Пам'ятники архітектури Херсона [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://www.mycity.kherson.ua/pamyatniki/arhitektura.html>